

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ÇEVRE VE DİN SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ENVIRONMENT AND RELIGION

15-16 MAYIS 2008 / 15TH-16TH MAYIS 2008

BİLDİRİLER

Cilt 2

İstanbul 2008

YAYIN EDİTÖRÜ

PROF. DR. FAHRİ KAYADİBİ

ISBN

978-975-92695-1-7

BİRİNCİ BASKI

Haziran 2008

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kaynak göstermek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Baba Hasan Alemi Mah. Kavalalı Sok. a Blok Fatih İstanbul

Baskı:

Yalın Yayıncılık

Ordu Cad. Özbek Çarşısı no: 25/43

34130 Beyazıt İstanbul

İSLAM ÇEVRE ETİĞİNİN

4 KURAMI VE 8 İLKESİ:

Hiyerarşik bir Sınıflandırma Denemesi

Prof. Dr. Cafer Sadık Yaran*

ÖZET

İslam çevre etiği ile ilgili bir tasnif ve terminoloji denemesi olan bu bildiri, İslam çevre etiğinin 4 kuramı, 8 ilkesi ve 16 kesin buyruğu olduğu savunulmaktadır. Dört kuram, yararlılık (menfaat), sorumluluk (mesuliyet), erdemlilik (fazilet) ve bilgelik (hikmet)tir. Sekiz ilke de, nimet, ayet, emanet, hilafet, merhamet, muhabbet, ubudiyet ve kutsiyet ilkeleridir.

SUMMARY

“Four Theories and Eight Principles of Islamic Environmental Ethics: An Essay of a Hierarchical Classification”

It is advocated in this paper that there are four basic theories in Islamic environmental ethics. They are the theory of utility, theory of responsibility, theory of virtue, and theory of wisdom. Each theory has two general principles. So there are eight principles. The principles of blessing, sign, trust, caliphate/viceregency, mercy, love, piety, and sanctity. And each principle has two categorical imperatives.

GİRİŞ: İSLAM ÇEVRE ETİĞİ

İslam, bir din; çevre, bizi kuşatan, canlı-cansız her şey; çevre etiği, çevre ile ilişkilerimizi konu alan bir ahlak dalıdır.

İslam'ın tarihi, Hz. Muhammed ve hatta Hz. Adem ile; çevrenin tarihi, Dünya ve hatta evrenle; Batı veya İslam çevre etiğinin tarihi ise, 1970'ler gibi son derece yakın bir dönemle başlar.

Çevre etiğinin ortaya çıkması, çevre sorunlarının geri döndürülemez ve sınırlı boyutlarda tutulamaz hale geldiğinin anlaşılması ile olmuştur.

Çevre sorunlarının bu boyutlarda krize dönüşmesinin nedeni de, maalesef bazı insanlardır. Nitekim, Kur'an bunu şöyle belirtmektedir:

“İnsanların elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat çıkar; Allah da belki dönerler diye yaptıklarının bir kısmını böylece kendilerine tattırır.” (Rum/30: 41. Krş. Mü'minun/23: 71)

Bu gerçeğe rağmen, bazı Batılı çevreciler, ‘dünyadaki varlıkların insanın hizmetine sunulduğu’ şeklinde kutsal metinlerde yer alan kimi ifadeleri¹ çevre sorunlarının temel nedeni gibi göstermektedirler. Hakikatte ise bunlar, gerçek nedeni ve hatta gerçek suçluyu kamufle etme girişimlerinden ibaret olsa gerektir. Çünkü kutsal metinlerde ve kitaplı dinlerin teolojilerindeki insan vurgusu, ‘ilahi tasarımın tek amacının insan olduğunu iddia etmediği

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Örneğin Tevrat'ta şöyle yazar: “Ve Allah dedi; Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım; ve denizin balıklarına, ve göklerin kuşlarına, ve sığırlara, ve bütün yeryüzüne, ve yerde sürünen her şeye hakim olsun.” (Tekvin 1:26)

gibi, insan dışındaki varlıkların insan hatırına oluşturulmuş değersiz yan ürünler olduklarını da öne sürmez.¹

En azından Kurân ve İslam dini için böyle bir iddianın geçerliliği yoktur (ya da olmaması gerekir). Çünkü Kur'an'ın belirttiğine göre Dünya da hayvanlar da insana yarar sağlamakla birlikte, ne Dünya ne de hayvanlar sadece insanlar için yaratılmış değillerdir. Örneğin şu iki ayette bu durum açıkça belirtilir:

"Allah, yeri canlı yaratıklar için meydana getirmiştir." (Rahman/55: 10)

Bu ayet, İslam çevre etiğinin en merkezi ayetlerinden biri olsa gerektir. Biraz aşağıda üzerinde duracağımız teshir ayetleri, bu ayette açıkça belirtilen gerçeği görmezden gelmemize neden olmamalıdır. Yeryüzü sadece insanlar için değil, bütün canlılar için yaratılmıştır. Dolayısıyla onların her birinin yeryüzünde, doğal halleriyle ve doğal ortamlarında yaşama hakları vardır. Hayvanların, değil neslini tüketmeye, doğal yaşam alanlarını daraltmaya ve yaşam koşullarını zorlaştırmaya hakkımız yoktur. Hak sahibi oldukları açıkça belirtilen yeryüzünde onların haklarını gasp etmenin, insan haklarını gasp etmekten fazla bir farkı olmadığını söylemek aşırı gitmek olmasa gerektir.

Zira Kur'an'daki çevre ve özellikle hayvanlar açısından çok önemli bir başka ayet, hayvanlar ve insanlar arasındaki farkın bizim bazen abarttığımız kadar fazla olmadığını, onların da bize benzeyen yaratıklar, hatta topluluklar olduğunu belirtmektedir. Ayetin, hayvanlara bakışta hiç unutulmaması gereken anlamı şudur:

"Yerde yürüten hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer topluluklardır. Kitap'da Biz hiçbir şeyi eksik bırakmadık; onlar sonra Rablerine toplanacaklardır." (En'am/6: 38)

Dolayısıyla, Müslümanlar, insana yapılan vurguyu, hayvanlar ve doğal çevreye karşı bir tahakküm vesilesi ve meşruiyeti olarak görmemişlerdir, görmezler ve de görmemelidirler.

Çevre sorunlarının arkasında elbette her uygarlık ve kültüre mensup insanların neden olduğu pek çok irili ufaklı faktör vardır. Bununla birlikte bu sorunla ilgili asıl ve büyük etken, daha önceleri sınırlı sayıdaki insanların felsefi ideolojisi olan maddeciliğin ve onun doğal yandaşları sayılabilecek olan hazcılık ve faydacılığın, son birkaç asırdır neredeyse tüm dünyayı saran yaygın bir dünya görüşü, yaşam biçimi, üretim ve tüketim alışkanlıklarımızı belirleyen sosyo-ekonomik bir sistem halini alması olsa gerektir.

Ama maalesef çevre sorunları, sadece suçlunun cezalandırılabilceği türden sorunlar değildir. Aksine Dünyanın bir yerinde ortaya çıkarılan çevre sorunu, onun her yerini ve ondaki herkesi etkileyebilmektedir. Hatta daha da kötüsü ve üzücü olanı şudur: Çevre konusunda sorunun kaynağı olan suçlular, sonuçta en az cezayı çekmekte, sorunda/suçta hiçbir rolü olmayanlar ise en ağır bedeli ödemektedir ve gelecekte de ödeyeceklerdir. Örneğin, suçlu gelişmiş ülkelerdir, cezayı geliştirmekte olan ülkeler çeker; suçlu zenginlerdir, cezayı fakirler çeker; suçlu yetişkinlerdir, cezayı çocuklar çeker; suçlu insanlardır, cezayı hayvanlar, bitkiler ve doğal çevre çeker; ve suçlu bugünkü nesildir, cezayı gelecek kuşaklar çeker.

Dolayısıyla, çevre konusunda suçlu olmamak, çevre sorunlarından etkilenmemek anlamına gelmemekte; sorunun kapsayıcılığı, suçlu-suçsuz herkesi sorunun çözümüne katkıda bulunmak zorunda bırakmaktadır.

Bu durumda, Müslümanlar da İslam çevre etiğini geliştirmek ve bu etiğin kuramlarını ve hatta en yüksek ilkelerini yeniden ve acilen hayata geçirerek çevre

¹ F.R. Tennant, *Philosophical Theology*, vol. II, (Cambridge: Cambridge University Pres, 1930), ss. 113.

sorunlarının çözümüne katkıda bulunmak zorundadırlar. Bu bizim, dini, ahlaki ve/veya insani görevimizdir.

İslam ve çevre konusunda yazılmış eserler her geçen gün artmaktadır. Bu malzeme içinde İslam'ın çevreye bakışı ve Müslümanların çevre ile ilişkileri konusunda çok değerli bilgiler ve farklı yaklaşımlara yer verilmektedir.¹ Ancak bunların yeterli bir sistematik tasnife taabi tutulduğunu, örneğin çevre ile ilgili temel ilkelerin belirlendiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Oysa, yanılmıyorsak, ilim/bilim her şeyden önce bir tasnif/taksonomi/sınıflandırma işidir. Eğitim yahut pedagoji de, yine yanılmıyorsak, öncelikle zihinde başlayan bir netlik işidir; daha basit ve eleştiriye açık ifadeyle, kolayca ezberlenebilirlik ve böylece istenileni daha kolayca yaşama geçirebilirlik meselesidir.

Bundan dolayı biz, aşağıda, önce İslam çevre etiğinin sınırlı sayıda büyük kuramlarını, daha sonra da bu kuramların vurguladığı sınırlı sayıdaki en temel çevre etiği ilkelerini belirlemeye çalışacağız. Bu bağlamda, birbirini dışlamayan ve hatta hiyerarşik bir biçimde tamamlayan ama diğerinden özerk de görülebilen 4 ana kuram, ve her bir kuramla bağlantılı ikişer ilkedен oluşan toplam 8 de temel ilke olduğunu/olabileceğini savunacağız. (Daha kolay hatırdā kalması ve her dilden Müslümanın anlayabilmesi amacıyla, temel ilkeleri, daha önceki bir çalışmada yaptığımızı benzer biçimde,² Türkçede de bilinip kullanılan Arapça kökenli ve kısmen kafiyeli kavramlarla isimlendireceğiz.)

İSLAM ÇEVRE ETİĞİNİN 4 KURAMI

Batı düşüncesi çevre etiğinde henüz çok büyük kuramlar gelişmiş değildir. Derin ekoloji (deep ecology) ya da canlımerkezli (biocentric) etik ve yüzeysel ekoloji (shallow ecology) ya da insanmerkezli (anthropocentric) koruma etiği (conservation ethics), en bilinen kuramlardan ikisidir. Derin ekoloji yanlıları daha radikal görüşleri savunurken, koruma etiği yanlıları daha ılımlı ya da yüzeysel görüşleri savunmaktadırlar. Örneğin yüzeysel ekolojiye göre, bitki ve hayvan türleri gibi doğal çeşitlilik insanın kullanabileceği bir kaynak olarak yararlı görülürken ve korunması gerektiği savunulurken, derin ekolojiye göre doğal çeşitliliğin her bir ögesinin insana sağladığı yarardan bağımsız olarak kendi özsel değeri vardır ve bundan dolayı korunmalıdır. Yine örneğin çevre kirliliği, yüzeysel ekolojiye göre, ekonomik büyümeyi tehdit ediyorsa azaltılmalıdır; oysa derin ekolojiye göre, çevre kirliliğinin azaltılması ekonomik büyümeden daha önce gelir ve buna bakılmaksızın azaltılmalıdır. Keza, kaynak kavramı, birincilere göre, insanlar için kaynak, ikincilere göre ise, bütün canlılar için kaynak anlamına gelmektedir.³

Bize göre, derin ekoloji yanlılarının çevre ve ahlak açısından, insan merkezçiliği aşan çok daha yüksek değerleri savunduğu ve bizim aşağıda Batı'daki gibi kutuplaştırmak yerine dikey sıralama içinde sunacağımız İslam çevre etiği kuramlarının daha yüksek düzeydekilerine yakın olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte derin ekoloji ekolü de yeterince gelişmiş ve olgunlaşmış olmayıp kendi içinde gelişimine ve farklılaşmalarını sürdürmektedir.

¹ İslam ve ekoloji üzerine yazılmış eserlerin geniş bir listesi için bkz. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny, Azizan Baharuddin, *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş bir Emanet*, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul. Oğlak Yayıncılık, 2003), ss. 443-49.

² Bkz. Cafer Sadık Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç? Dört temel İslami Erdem*, (İstanbul: Elif Yayınları, 2005), ss. 120 vd.

³ Jill Oliphant, *Religious Ethics for As and A2*, (London and New York: Routledge, 2007), s. 213, 218-19. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Joseph R. Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, çev. Ruşen Keleş, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2006), ss. 258-92.

Batı etiğine - özellikle de normatif etiğe - genel olarak bakıldığında ise - en azından günümüzde - üç büyük etik kuram görülür. Bunlardan - tarihsel olarak bakıldığında - birincisi erdem etiği, ikincisi yarar etiği, üçüncüsü de ödev etiğidir.¹

İslam (normatif) etiğine genel olarak bakıldığında da üç veya dört büyük etik kuramdan, sistemden ya da ekolden bahsedildiği görülür. Birincisi (geleneksel) dini ahlak, ikincisi tasavvufi ahlak, üçüncüsü de felsefi ahlaktır. Bunlara dördüncü olarak (kimine göre kelami, bize göre ise daha haklı olarak) fıkhi ahlakı eklemek mümkündür.²

İslam çevre etiğinde ise bildiğimiz kadarıyla henüz belirgin bir kuramlaşmadan bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Ancak, eğer yanılmıyorsak, bireysel ahlak görüş ve kanaatleri, bireyler ötesi benimsenmişliği olan ahlak ilke ve kanıtlarına, ahlak ilkeleri ve kanıtları da, daha geniş kapsamlı ve birleştirici-bütünleştirici olan etik kuramlara ve sistemlere dayanırlar. Dolayısıyla öncelikle etik kuramların belirlenmesi ya da bilinmesinde yarar vardır.

Etikte ve çevre etiğinde kuramın anlamı ve önemi konusunda Joseph Jardins çok daha sistematik bilgi vermektedir. Ona göre çevre etiğinin incelenmesi açısından kuramlar hakkında bilgi sahibi olmayı anlamlı kılan dört genel neden vardır. Birinci olarak, etik kuramları, etik sorunları tartışmak ve anlayabilmek için ortak bir dil işlevi görür, ortak inançları ve paylaşılan değerleri açıklığa kavuşturur ve sistemleştirirler. İkinci olarak, çeşitli etik kuramları geleneklerimizde önemli roller oynadıklarından, pek çoğumuzun düşünme biçimlerine de yansır. Etik kuramları öğrendikçe düşünce tarzlarımızdaki örüntüleri ve varsayımları daha iyi tanıyabilir, görüşlerimizi daha iyi yansıtabilir ve onları daha iyi savunabiliriz. Üçüncü olarak, bir etik kuramın geleneksel işlevlerinden biri rehberlik ve değerlendirme yapmasıdır. Kuramları özgül durumlara uygularken ve özgül tavsiyelerde bulunurken onlardan yararlanırız. Son olarak da, kimi yorumculara göre, kuramlar karşılaştığımız çevre sorunlarından bazılarının nedenini de oluşturduklarından, etik kuramlar konusunda bilgi sahibi olmak önemlidir.³

Bu denli önemine binaen, yukarıda değindiğimiz etik kuram tiplerini de dikkate alarak ama onlara tam bağlı kalma zorunluluğu da hissetmeksizin, İslam çevre etiğinin 4 büyük/temel kuramı olduğunu ya da olabileceğini düşünmek bize mümkün ve yararlı gözükmektedir. Bu 4 kuram şunlardır:

1. Yararlılık (Menfaat) Kuramı
2. Sorumluluk (Mesuliyet) Kuramı
3. Erdemlilik (Fazilet) Kuramı
4. Bilgelik (Hikmet) Kuramı

Bunların hepsi de geniş anlamda İslam çevre etiği kuramlarıdır; ve bu itibarla da, aynı oranda olmamakla birlikte, hepsinin temelinde Kur'an ve Sünnet öğretileri ve öğütleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu farklılaşmayı sağlayan, önemsedikleri kavram ve eylemlerin öncelik sırasıdır. Bazıları çevreye yarar-zarar ekseninde yaklaşırken, bazıları görev ve sorumluluk bilincini daha fazla öne çıkarmaktadır. Kimisi de erdemlilik ya da bilgeliği merkeze almaktadır. Bunlar, öne çıkarılan ilkeleri gördüğümüzde daha fazla netleşecektir.

¹ Bu etik kuramlar ve çevre bakışları konusunda özlü bilgi için bkz. Jardins, *Çevre Etiği*, ss. 62-98.

² Bkz. Macid fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. Muammer iskenderoğlu, Atilla Arkan, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004); Mustafa çağırıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), ss. 60-86; Cafer Sadık Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?: Dört Temel İslami Erdem*, (İstanbul: Elif, 2005), ss. 75-96.

³ Jardins, *Çevre Etiği*, s. 62-63.

Çok zorunlu ve birebir örtüşen bir bağ olduğunu iddia etmemekle birlikte, bu 4 İslam çevre etiği kuramının, 4 genel İslam etiği kuramına paralel olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki,

1. Yararlılık kuramı, (geleneksel) dini etik ile
2. Sorumluluk kuramı, fıkhi etik ile
3. Erdemlilik kuramı, tasavvufi etik ile
4. Bilgelik kuramı, felsefi etik ile irtibatlı görülebilir.

Ancak bunlar birbirinden kopuk veya birbirine alternatif olan kuramlar değil, yekdiğeriyle bağlantılı olan ve onu yükselterek tamamlayan, dikey boyutlu kuramlardır.

Bu 4 İslam çevre etiği kuramının ilk üçünü, Batı etiğinin üç büyük kuramı ile irtibatlandırılabilir görmek de mümkündür. Yararlılık kuramı, faydacı (sonuççu) etikle; sorumluluk kuramı, Kant'ın ödev etiği ile; erdemlilik kuramı da, Aristoteles'çi erdem etiği ile irtibatlı görülebilir. Ama bunlar mutlaka gerekli bağlantılar değildir; bunların temeli Kur'an'la ilişkilidir. Bu kuramları birkaç ayet desteğinde kısaca açmak mümkündür.

1. Yararlılık (Menfaat) Kuramı:

Yararlılık veya faydalılık ya da menfaat kuramı, tabiata her şeyden önce yarar-zarar kavramları ekseninde bakar. Yarar ve zararda asıl dikkate alınan da insanın yarar ve zararlıdır. Çok katı veya aşırı versiyonu olmamakla birlikte, bu kuram büyük ölçüde insan merkezli bir kuramdır. Çevrenin insana çeşitli açılardan yararlar sağladığı gerçeği, Kur'an'da da sıkça belirtilen ve dikkat çekilen hususlardandır.

“Gökleri ve yeri gereğince yaratmıştır. ... İnsanı nutfeden yaratmıştır. ... Hayvanları da yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve birçok faydalar vardır. Onların etlerini de yersiniz. Onları getirirken de, gönderirken de zevk alırsınız. Kendi kendinize zor varacağınız memleketlere, yüklerinizi taşırlar. ... Sizin için atları, katırları ve merkepleri binek ve süs hayvanı olarak yaratmıştır. Bilmediğiniz daha nice şeyleri de yaratır. ... Yukarıdan size su indiren O'dur. Ondan içersiniz; hayvanları otlattığınız bitkiler de onunla biter. Allah onunla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler ve her türlü ürünü yetiştirir. Düşünen kimseler için bunda dersler vardır.” (Nahl/16: 3-10. Krş. Mü'minun/23: 21)

Yararlılık kuramının aşağıda detaylandıracağımız iki temel ilkesi olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan biri “nimet ilkesi” denilebilecek olan, tabiatın insana dünyevi, biyolojik, bedensel vb. konularda faydalar, menfaatler sağlaması, bir diğeri de, “ayet ilkesi” denilebilecek olan, tabiatın insana manevi, teolojik, ahlaki vb. konularda dersler, delaletler, ibretler vererek epistemolojik, teolojik ve ruhsal gelişimimize yönelik yararlar sağlamasıdır. Bu iki ilkenin her ikisini birden şu kısa ayette görmek mümkündür:

“Ehli hayvanlarda size ders vardır; onlardan çıkan sütte size içiririz; onlarda daha birçok menfaatiniz vardır...” (Mü'minun/23: 21)

Yararlılık kuramı ve onun ilkeleri, İslam çevre etiğinin öncelikli ve yaygın bir kuramıdır; ama bu onun en önemli ve üstün olduğu anlamına gelmemektedir. Kar-zarar hesabı mantığı ile çevreye bakan bu kuramın bir üstünde Sorumluluk kuramı gelmektedir.

2. Sorumluluk (Mesuliyet) Kuramı:

Sorumluluk kuramı, yararlılık kuramı kadar insan merkezci ve faydacı değildir. Çevremizdeki varlıklara, bizim faydamıza olup olmamaları açısından ziyade, onların hakları ve bizim de onlara karşı ödevlerimiz, görevlerimiz, yükümlülük ve sorumluluklarımız açısından bakmayı esas alır. Herhangi bir şeye, bize faydası açısından bakmakla, bizim ona

karşı sorumluluklarımız açısından bakmak elbette bir değildir ve ikincisi birincisinden daha üst düzeyde bir bakıştır.

İnsan kendisine verilen her türlü nimetten ve dolayısıyla bunların önemli bir kısmını oluşturan çevreden Allah'a karşı sorumludur ve sorguya çekilecektir. Bu konuda da var olan pek çok ayetten sadece bir iki kısa örnek vermek yeterlidir:

"Sonra o gün, size verilmiş olan her nimetten sorguya çekileceksiniz." (Tekasür/102: 8)

İnsan sahip olduğu nimetlerden ve ilişki içinde olduğu öteki varlıklardan sadece Allah'a karşı değil kendi vicdanına karşı da sorumludur ve onu vicdanı da er veya geç sorguya çekecektir:

"Kitabını oku, bugün, hesap görücü olarak sen kendine yetersin." (İsra/17: 14)

Sorumluluk kuramı ile ilgili olarak da iki temel ilke dikkati çekmekte veya öne çıkmaktadır. Aşağıda göreceğimiz üzere bunlara, emanet ve hilafet ilkesi demek mümkündür. Yani, çevre bize emanettir ve bu emaneti koruyup ona hıyanet etmemek bizim görev ve sorumluluğumuzdur. Ayrıca, sorumluluğumuz sadece emaneti korumakla bitmemekte, onun halifesi olmak, daha üst düzeyde görev ve sorumluluklar da yüklemektedir.

Yararlılık ve sorumlulukla ilgili bu ilk iki kuram, İslam çevre etiği ile ilgili temel ilkeleri kapsamaktadır. Bunların ilkelerine uyulduğunda Batı çevre etiğinde yüzeysel ekoloji veya koruma etiği denilen kuramlardaki etik gereklilikler karşılandığı gibi ötesine de geçilmektedir. Bununla birlikte, İslam çevre etiğinin daha ileri düzeyi oluşturan iki kuramından daha söz etmek mümkündür. Üçüncü düzeydeki kuram erdemlilik kuramıdır.

3. Erdemlilik (Fazilet) Kuramı:

Herhangi bir şeye ya da çevreye menfaat açısından bakmanın üzerinde sorumluluk açısından bakmak var olduğu gibi, görev ve sorumluluk açısından bakmanın üzerinde de, gönüllülük ve erdemlilik açısından bakmak vardır. Dolayısıyla sorumluluk kuramının üzerinde de erdemlilik kuramı gelmektedir. Birine karşı sorumluluklarımızı yerine getirmek, çoğu kere, fıkhi veya hukuki bir meseledir. Sorumluluğun ötesinde iyilikler yapmak, sevgi beslemek, feragatta bulunmak ise ahlak ve erdem meselesidir. Bu husus çevre için de geçerlidir; ve çevreye erdemli bir insanın bakışıyla bakmak, İslam çevre etiğinin daha üst düzey bir kuramıdır. Bu bağlamdaki ayetler saymakla bitmeyeceği için tek bir kısa örnek yeterlidir.

"Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür." (Zilzal 99/7-8)

Erdemlilik kuramının da birçok ilkesi olabilmekle birlikte, en temel sayılabilecek iki tanesinin acıma ve sevgi, merhamet ve muhabbet olduğunu söylemek mümkündür.

Menfaatin üstünde mesuliyet, mesuliyetin üstünde fazilet olduğu gibi, faziletin üstünde de hikmet veya bilgelik kuramı vardır.

4. Bilgelik (Hikmet) Kuramı:

Bilgelik, erdemli davranışların da ötesinde bir derinlik, sıradan insanlar bir yana, sorumluluğunu yerine getiren erdemli insanların bile kavrayış gücünü aşan biçimde varlıklar, olaylar ve olguların arka planına vukufiyet ve bunun gerektirdiği gibi davranabilme, ama aynı zamanda bilgisinin sınırı konusunda sıradan insandan bile daha mütevazı olabilme gibi üstün niteliklerin adıdır. İslam çevre etiğinin belki en üst düzeyi de çevreye bilgelik gözüyle bakmak ve çevremizdeki her şeyde olağan üstü bir bilgelik görebilmektir. Bu durumu bildiren pek çok ayetten biri şudur:

“Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları oyun olsun diye yaratmadık. Biz onları, ancak ve ancak gerektiği gibi [hak ve hikmet üzere] yarattık, ama insanların çoğu bilmezler.” (Duhan/44: 38, 39. Krş. Rum/30: 8)

Bilgelik kuramının da iki temel ilkesinin olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar, Kur'an'ın bahsettiği ama herkesin anlaması kolay olmayabilen, tabiattaki varlıklarla ilgili ubudiyet ve kutsiyet ilkeleridir. Bunlar her varlığın kendi içinde değerli olduğunu gösteren ve böylece İslami ekolojinin en derin ya da en yüksek ilkeleridir.

Yararlılık, sorumluluk, erdemlilik ve bilgelikten oluşan bu dört kuramın her biri, kendilerine uyan iki temel İslam çevre etiği ilkesini öne çıkarmakta ve böylece sekiz (8) temel İslam çevre ilkesi ortaya çıkmaktadır. Bu ilkeler, bir bakıma kuramlardan daha önemlidir. Çünkü kuramlara göre, en azından kavramsal olarak, daha yaygın ve tartışmaya daha az açık kabulleri yansıtmaktadırlar.

İSLAM ÇEVRE ETİĞİNİN 8 İLKESİ

1. Nimet (/Hizmet) İlkesi: ‘Çevre Nimettir’

Yararlılık kuramı ile bağlantılı olan ve çevreye bakışın, bilgi düzeyine göre farklılık göstermekle birlikte herkes tarafından anlaşılıp kabul edilecek olan en gerçekçi ve en yaygın ilkesi, çevremizdeki varlıkların bizim için birer nimet, ihtiyaçlarımızı karşılamaya ve kendilerinden istifade etmemize yönelik birer kaynak olduklarıdır. Çevre bizim birçok ve hatta belki bütün ihtiyaçlarımızı karşılar. Ama biz bunların iki türüne Kur'an'da özellikle dikkat çekildiğini söyleyebiliriz. Bunlardan en birincisi, çevrenin bizim maddi, bedeni ihtiyaçlarımızı karşılayan, bize bedensel varlığımızı idame ettirebilmemiz konusunda yararlı olan bir nimet olmasıdır. Bu hususu belirten ayetlerden sadece birkaçı şöyledir:

“Allah’ın gökte olanları da, yerde olanları da buyruğunuz altına verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz?...” (Lokman/31: 20. Krş. İbrahim/14: 32-33; Casiye/45: 13).

“Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı sizin istifadenize [sizin hizmetinize] vermiştir. ... Yeryüzünde rengarenk şeyleri de sizin için yaratmıştır. Bunda, öğüt alan kimseler için ibret vardır.” (Nahl/16: 12-13)

Çevre bizim için nimettir, bizim istifademize sunulmuş, bizim buyruğumuz altına verilmiştir ve bize hizmet etmektedir; ancak, daha önce de değindiğimiz gibi, burada yanlış anlaşılmasına gereken bir husus vardır. Kur'an, insana hitap ettiği için doğal olarak insanı daha fazla vurgulamakla birlikte, yerde ve gökteki bu nimetlerin sadece insan için değil, bütün canlılar için olduğunu da birden fazla yerde açıkça ve hatta bu nimetleri vurgulayan bir surenin en başlarında belirtmektedir:

“Allah, yeri canlı yaratıklar için meydana getirmiştir.” (Rahman/55: 10)

“Yeri yadık, oraya sabit dağlar yerleştirdik, orada her şeyi bir ölçüye göre bitirdik. Orada sizin ve rızık veremeyeceğiniz kimseler için geçimlikler meydana getirdik.” (Hicr/71: 19,20).

Yukarıdaki ilk ayette genel gerçek açıkça belirtildikten sonra, yeryüzü nimetleri sayılır, oradaki şeylerin birer nimet olarak bahşedildiği vurgulanır ve insanın bunları yalanlayamayacağına dikkat çekilir:

“Orada meyveler, salkımlı hurma ağaçları, kabuklu taneler, güzel kokulu otlar vardır. Ey insanlar ve cinler! Öyleyken, Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız? .... Öyleyken, Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız? .... Öyleyken, Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız? .... (Rahman/55: 11-77)

Nimet ilkesinin uygulama alanında öncelikle Müslümanlardan istediği ve sonra da tüm insanlar için öngördüğü hususlardan biri onu kirletmemek, temiz tutmak (taharet), bir diğeri de onu israf etmemektir (tasarruf).

Büyük veya küçük çapta çevre kirliliğine neden olmamak, çevre temizliği konusunda çok duyarlı ve titiz olmak, İslamın temizlik konusundaki genel vurgusunun ne kadar haklı, yerinde ve gerekli olduğunun en açık göstergesidir. Müslüman her konuda kirliliğe karşı olmak ve temizlikten yana olmak zorundadır:

"Giydiklerini temiz tut. Kötü şeyleri terke devam et." (Müddessir/74: 4,5)

Nimette aslolan, onun kadrini, kıymetini bilmek, onu gereksiz yere kullanmamak, israf etmemektir. Çevre sorunlarının pek çoğu israfla bağlantılıdır; ve bu sorunların çözümüne katkıda yapılabilecek en öncelikli ve de en kolay şeylerden biri, israftan kaçınmak ve tasarruf anlayışımızı sadece kendi ekonomimiz açısından değil çevre açısından da geliştirmektir. İsraf, İslam ahlakının yediği, tasarruf da övdüğü, teşvik ettiği bir davranıştır. Bunlar İslam çevre etiğinin de her zaman ve her yerde uyulması gereken en geçerli kurallarındandır.

"Onlar, sarfettikleri zaman ne israf ederler ne de cimrilik, ikisi arasında orta bir yol tutarlar." (Furkan 25/67)

Kur'an, böyle böyle davranılmayıp israfta sınır tanınmadığında er veya geç, günümüz çevre sorunları krizinde olduğu gibi, pişman olunacak bir halle karşılaşılacağı konusunda da herkesi uyarır:

"Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur, açıkta kalırsın." (İsra 17/29)

Çevrenin biyolojik varlığımız için nimet olması, yararlılık kuramının ilk ilkesidir ama çevrenin bize yararı sadece biyolojik varlığımıza katkıyla sınırlı değildir. Çevre bizim bedensel varlığımıza katkıda bulunduğu gibi, ruhsal varoluşumuza da katkı sağlar; buna da ayet ilkesi demek mümkündür.

2. Ayet (/Delalet/İbret/İşaret) İlkesi: 'Çevre Ayettir'

Çevremizdeki varlıklar, Kur'an'ın belirttiği üzere, düşünen insanlar için bir akıl yürütme kaynağı ve insanların 'nereden geldik, nereye gidiyoruz?' gibi büyük varoluşsal ve metafiziksel sorularını cevaplamalarında ders alacakları önemli rehberlerinden biridir. Ayet ilkesi her şeyden önce insanları, çevreyi gözlemleyip üzerinde düşünmeye (taakkul) ve bu derin düşünceden değerli ve doğru dersler çıkarmaya (tefekür) çağırmaktadır.

"Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah'ın gökten indirip yeri ölümünden sonra dirilttiği suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgârları ve yerle gök arasında emre amade duran bulutları döndürmesinde, düşünen kimseler için deliller [ayetler] vardır." (Bakara/2: 164. Krş. Al-i İmran/3: 190; Rum/30: 20-25, 46; Şura/42: 29)

"Kesin olarak inananlara, yeryüzünde ve kendi içinizde Allah'ın varlığına nice deliller vardır; görmez misiniz?" (Zariyat/51: 20,21)

Bu ilke tabiata okul gibi, kitap gibi (tekvini kitap) ve hatta öğretmen gibi bakmayı ve ondan dersler çıkarmayı tavsiye etmekte ve gerektirmektedir. Tabiatın ders vericiliği, başta doğal teoloji veya doğa teolojisi bağlamında ilahiyat,¹ özellikle teleolojik delil bağlamında

¹ Doğal teoloji konusunda bkz. Cafer Sadık Yaran, "Natural Theology in Christianity and Islam: Is There a Common Core?," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Yıl: 1999. Cafer Sadık Yaran, "Yeni Doğal Teoloji ve Doğru İslam Felsefesi Mirası," *Tezkire*, Sayı: 31-32, Yıl: 2003.

din felsefesi¹ ve ahlaki erdemlerin kozmik temellendirilmesi bağlamında etik veya ahlak² olmak üzere öğrenmenin ve kendini geliştirmenin pek çok alanını kapsamaktadır. Bu ders vericilik ve ders alma bağlamında bir ayette şöyle denmektedir:

“Yukarıdan size su indiren O’dur. Ondan içersiniz; hayvanları otlattığınız bitkiler de onunla biter. Allah onunla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler ve her türlü ürünü yetiştirir. Düşünen kimseler için bunda dersler vardır.” (Nahl/16: 10. Krş. Casiye/45: 3-6)

Yararlılık kuramının nimet ve ayet ilkelerinden başka ilkeleri de olabilirse de biz bu iki temel ilkeyi vurgulamayı yeterli bularak, bunların bir üstünde ve tamamlayıcısı olan sorumluluk kuramının iki temel ilkesine geçiyoruz. Sorumlulukla bağlantılı ilk ilke emanet, ikincisi hilafettir.

3. Emanet İlkesi: ‘Çevre bize emanettir.’

Emanet ilkesi iki şekilde anlaşılabilir. Çevre insana emanettir; yani insan çevrenin asıl sahibi değildir, onu sadece emaneten kullanmaktadır. Bu durumda, asıl sahibi olmadığı şeyde çok büyük tasarruflarda bulunmamak, özellikle ona zarar vermemek (hıyanet etmemek) asıl sorumluluktur. Emanet ilkesi ikinci tarzda ve daha insan merkezli anlaşıldığında ise, çevremizdeki varlıklar bize emanet edilmiştir anlamına gelmektedir. Yani korunmaya muhtaç şeyler vardır ve onların korunması, bize güvenilerek, bize teslim edilmiştir. Bu bakış açısı da çevreyi daha ziyade koruyup kollama sorumluluğunu dile gerektirmektedir.

“Doğrusu Biz, sorumluluğu [emaneti] göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur da onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir. Pek zalim ve çok cahil olan insan ise onu yüklenmiştir.” (Ahzab/33: 72)

Bütün evren, insana emanet edilmiştir. İnsan kendinden sorumlu olduğu gibi evrende var olan insan dışı varlıklardan da sorumludur. Çünkü o, akıl nimetine sahip tek varlıktır. Kendi varlığı da dahil olmak üzere bütün varlıklara karşı emanetçi olmanın bilinci ile hareket etmelidir.³

Uygulamada yapılması gereken, öncelikle emanet olan çevreye hıyanet etmemek, onun zarar görmesine imkan vermemek, bozulmasına neden olmamak, sonra da onu en mükemmel ve dengeli haliyle korumaktır. Çünkü Kur’an’a göre hiç kimse emanete hıyanet etmemelidir:

“Hiçbir peygambere ganimete ve millet malına [emanete] hıyanet yaraşmaz; haksızlık kim yaparsa, kıyamet günü yaptığı ile gelir, sonra, haksızlık yapılmaksızın herkese kazanmış olduğu ödenir.” (Al-i İmran/3: 161. Krş. Enfal/8: 27)

“Düzeltilmişken, yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. ...” Araf 7/56)

Sorumluluğumuz sadece emanete hıyanet etmemek ve mevcudu en güzel haliyle korumakla sınırlı değildir. Çünkü vafımız, deyim yerindeyse, sadece emanetçilik değil, bundan çok daha fazlası ve çok daha üstünüdür. İnsanlar, her şeyden önce ve her şeyden önemli olarak, yeryüzünde Allah’ın halifeleridir. Bu da bizi hilafet ilkesine getirmektedir.

4. Hilafet (Vekalet) İlkesi: ‘Biz Yeryüzünün halifeleriyiz.’

¹ Din felsefesinde teleolojik delil ve ekoloji arasındaki ilişki için bkz. Cafer sadık yaran, “The Ecological Value of the Teleological Argument,” *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi*, Sayı: 8, Yıl: 1996.

² Kozmosun ahlaki temellendirmelerdeki işlevi konusunda bkz. Cafer Sadık Yaran, “Mevlana’nın Yedi Öğütü”: Evrensel Erdemler, Kozmik Temellendirmeler ve Aidiyet Meselesi,” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 2008’de yayınlanmak üzere olan makale.

³ Rahmi Yaran, “İmkan-İhtiyaç Dengesi”, *Kainattan Sorumluyuz*, editör: Kerime Cesur, (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, Sayı: 4, Yıl: 2008), s. 21.

Hilafet ilkesi, sorumluluk kuramının ikinci ve daha üst düzey ilkesidir. Terim kaynağını Kur'an'daki şu ve benzeri ayetlerden almaktadır:

"Rabbin meleklere 'Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim' demişti; melekler, 'orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin? Oysa biz Seni överek yüceltiyor ve Seni devamlı takdis ediyoruz' dediler; Allah 'Ben şüphesiz sizin bilmediklerinizi bilirim' dedi." (Bakara/2: 30)

Hilafet ilkesinin gerektirdiği en önemli sorumluluklardan birincisi çevreyi imar ve geliştirme, ikincisi de çevreyle olan imtihanımızı, denenmemizi/sınanmamızı kazanmaktır. Şu ayet açıkça Allah'ın insanlardan yeryüzünü korumakla kalmayıp imar etmelerini istediğini göstermektedir:

"... Allah'a kulluk edin; O'ndan başka tanrınız yoktur; sizi yeryüzünde yaratıp orayı imar etmenizi dileyen O'dur..." (Hud/11: 61)

Şu ayet de halife kılınmamızın nedeninin, doğaya ve hayvanlara üstünlük taslamak, onlara hakimiyet kurup her şeyi kendi türümüz ve hatta toplumumuz için tüketebilme imkanına kavuşmak, onları kendi çıkarlarımızın basit araçları konumuna indirmek değil, sunulan bu nimetlerle şımanmak, imtihan edilmek olduğunu göstermektedir.

"Verdikleriyle denemek için sizi yeryüzünün halifeleri kılan ve kiminizi kiminize derecelerle üstün yapan O'dur. ..." (En'am/6: 165. Krş. Fatır/35: 39)

İnsana düşen çevremizde bulunanlarla ve onlara karşı muamelelerimizle yapılan bu imtihanda başarılı olmaktır. Zaten bazı âlimlere göre, insanın halifeliği doğuştan gelen kategorik bir halifelikten ziyade potansiyel bir halifeliktir; bu üstün niteliğin sorumluluğunu yerine getirerek bu potansiyeli gerçeğe dönüştürebilenler, gerçek anlamda halife sayılırlar. Halifeliğin gereği olan imarı yapmak ve özellikle imtihanı kazanmak da bizi, daha üst bir kuram olan erdemlilik kuramına ve onun iki temel ilkesi olan merhamet ve muhabbet ilkelerine getirmektedir.

5. Merhamet İlkesi: 'Merhamet tüm canlıları kapsar.'

Erdemlilik, sorumluluğun gereklerini yerine getirmenin üstünde bir şeydir. Çevreye de sorumluluğumuzun sıradan gereklerinin üstünde bir gözle bakmak, İslamın çevre etiğinin temel ilkelerinden olsa gerektir. Çevremizdeki doğa ve canlılar, en üstün erdemlerle kendilerine muamele etmemizi hak etmekte ve bu tarz muameleler bizim daha yetkin/kamil insan olmamızın da gereği olmaktadır. Erdemli insan, tüm ilişkilerinde erdemli düşünüp duyan ve erdemli davranan insandır. Çevreyle ve özellikle de çevremizdeki canlılarla ilişkimizde riayet etmemiz gereken en önemli erdemlerden biri merhamet erdemidir. Merhamet öncelikle, haksız yere öldürmemek, acı vermemek, zulüm etmemek, yani merhametsiz olmamaktır. Bir hadiste hayvanlarla ilgili merhametsizliğe karşı insanlar şöyle uyarılır:

"Haksız olarak bir serçeyi öldüren Cenab-ı Hak kıyamet gününde hesap soracaktır." (Müslim, "Sayd", 57)

Merhamet ikinci olarak da, kendimizin sebep olmadığı durumlarda da zor, zayıf ve mazlum durumda olanlara acımak ve yardım elini uzatmaktır. Çevremizdeki canlılar çoğu zaman böyle durumlara düşebilmektedir. Bu durumda onlara merhametsizlik etmemekle kalmayıp, şefkat ve merhametle yaklaşarak yardım etmek İslam çevre etiğinin yüksek ilkelerindedir. Yine bir hadiste merhamete şöyle teşvikte bulunmaktadır:

"Siz yeryüzünde olanlara merhametli olunuz ki, göktekiler de size merhametli olsunlar." (Ebu Davud, "Edeb", 58; Tirmizi, "Birr", 16)

Erdemlilik sadece merhameti değil, merhamete muhtaç olan veya olmayanlara karşı, elden geldiğince muhabbeti de gerektirmektedir. Bu da çevreye yönelik erdemliliğin ikinci temel ilkesidir.

6. Muhabbet (Sevgi) İlkesi: ‘Muhabbet tüm varlığı kapsar.’

Muhabbet veya sevgi, birçok erdemsizliği önleyen, bir çok erdemi de kapsayan ve gerektiren en yüksek erdem ya da en yüksek erdemlerden biridir. Örneğin sevgi ilgiyi, ilgi de iyilik etmeyi gerektirir. Gerçek sevgi, sevilene karşı yapılabilecek bütün kötülükleri de önler. Sevgi ile ilgili bu hususlar, çevre sevgisi için de geçerlidir. Sevgi merhamette olduğu gibi daha ziyade canlılara yönelik olmak durumunda da değildir. Sevgi, canlı-cansız tüm varlığı kapsar; dağları ve gökleri bile kuşatır. Nitekim Hz. Peygamber’in Uhud dağı ile ilgili söylediği söz çok meşhur ve manidardır:

“Uhud öyle bir dağdır ki, o bizi sever, biz de onu severiz.” (Buhari, Cihad, 71; Müslim, Hacc, 504)

Sevgi bir şeyden zevk almayı, hoşnut ve memnun olmayı ve onu güzel görmeyi sağlar. Bunlar çevre sevgisi için de geçerlidir ve bazı ayetlerde bile gözükmektedir:

“Hayvanları da yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve birçok faydalar vardır.... Onları getirirken de, gönderirken de zevk alırsınız.... Sizin için atları, katırları ve merkepleri binek ve süs hayvanı olarak yaratmıştır....” (Nahl/16: 5-8)

“Allah, yeri canlı yaratıklar için meydana getirmiştir. Orada meyveler, salkımlı hurma ağaçları, kabuklu taneler, güzel kokulu otlar vardır.” (Rahman/55: 10-12)

Memnuniyet, hoşnutluk ve güzel görmeye neden olan sevgi, güzel ilişkiye, güzel davranmaya ve iyilik etmeye de neden olur. Doğal çevre ve hayvanlara karşı olan sevgi ve iyilik etme, belki de en üstün iyiliklerdendir; çünkü bu tür iyilikler karşılık bekleyerek yapılabilecek iyiliklerden değil, karşılıksız iyiliklerdendir ve bu da iyiliğin en üstün şeklidir. Nitekim bir ayette şöyle buyrulur:

“O, yaptığı iyiliği birinden karşılık görmek için değil, ancak yüce Rabbinin hoşnutluğunu gözeterek yapmıştır. Elbette kendisi de hoşnut olacaktır.” (Leyl 92/19-21)

Erdemlilik, elbette insanların ulaşabileceği en üst düzeylerdendir. Bununla birlikte, sıradan erdemliliğin de üzerinde, erdemlilikle bilginin ve dini bağlamda biraz da maneviyatın birleştiği bilgelik, hikmet sahibi olma hali daha da üst bir düzey olsa gerektir. Bu düzey de bizi, bilgelik kuramının iki temel ilkesi olan ubudiyet ve kutsiyet ilkesine getirmektedir.

7. Ubudiyet İlkesi: ‘Her varlık abiddir.’

Bilgelik kuramı, çevredeki varlıkların insandan bağımsız olarak özsel değer taşıdıklarını görme ve kabullenmenin dini/İslami bir versiyonudur. Ama bilgelik, herkesin ulaşması veya anlaması gereken bir düzey değildir. Bilgelik kuramının birincisi ilkesi Kur’ani terimlerle ifade edilmek istendiğinde, ubudiyet ilkesi demek mümkündür. Ubudiyet ilkesi, canlı cansız bütün varlıkların abid ve arif varlıklar gibi görülebilmesi gerektiğini çağrıştıran bir ilkedir. Çünkü Kûr’an’da defalarca çevredeki bütün varlıkların Allah’ı tesbih ettiği ve O’na secde ettiği gibi hususlar açıkça belirtilmektedir:

“Göklerde ve yerde olanların, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanların ve insanların birçoğunun Allah’a secde ettiklerini görmüyor musun? ...” (Hacc/22: 18)

“Göklerde ve yerde bulunan her canlı ve melekler, büyüklük taslamaksızın Allah’a secde ederler. Fevklerinde olan Rablerinden korkarlar ve emroldukları şeyleri yaparlar.” (Nahl/16: 49, 50. Krş. Rahman/55: 6).

Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, bu ve bundan sonraki ilkeler herkesin tam olarak anlaması beklenen hususlar olmasa gerektir. Zaten bu noktadaki anlama güçlüğü Kur’an’da da belirtilmektedir:

“Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur; fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız.” (İsra/17: 44. Krş. Hadid/57: 1; Cuma/62: 1; Nur/24: 41)

Ubudiyet ilkesi, çevreyi sadece abid gibi görmeyi değil, onun ötesinde, kalp yumuşaklığı ve takva gibi konularda kendisiyle kıyaslanılabilecek ve hatta gıpta edilebilecek varlıklar olarak görmeyi de çağrıştırmaktadır. Nitekim taşlarla ilgili şu ayet bu hususa güzel bir örnektir:

“(Ne var ki) bunlardan sonra yine kalpleriniz katılaştı. Artık kalpleriniz taş gibi yahut daha da katıdır. Çünkü taşlardan öylesi var ki, içinden ırmaklar kaynar. Öylesi de var ki, çatlar da ondan su fişkirir. Taşlardan bir kısmı da Allah korkusuyla yukardan aşağı yuvarlanır.” (Bakara/2: 74)

8. Kutsiyet İlkesi: ‘Her varlık kutsaldır.’

Kutsiyet ilkesi, bilgelik kuramının ikinci ve genel olarak İslam çevre etiği ilkelerinin de sekizinci ve sonuncusudur. Varlıkların, abit olmalarının da ötesinde kutsal bir değer taşıdıklarının kabulü anlamına gelir. Müslümanlar için mescitler kutsal yerlerdir; ve Hz. Peygamber, yeryüzünün tamamının kendisine mescit kılındığını söylemiştir:

“Yeryüzü bana mescit kılındı ...” (Buhari, Salat 56, hadis no: 84; Müslim, Mesacid 3, hadis no: 521; Nesai, Mesacid 42, hadis no: 256).

Bu hadis, yeryüzünün en azından mescit mesabesinde bir kutsallık taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte, tam olarak anlamak kolay olmasa da, yer veya gök, canlı veya cansız tüm varlıkların kutsiyetini çağrıştıran Kur’an ayetleri de vardır.

“Doğu da Batı da Allah’ındır; nereye dönerseniz Allah’ın yönü orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar...” (Bakara/2: 115)

“Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu,) nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir.” (Nur/24: 35)

Bu ayetlerde belirtildiği üzere her yerin Allah’ın olması ve Allah’ın nurunu yansıtması, her yere kutsalın yansıtması ve ondan bir şeylerin taşıyıcısı olarak bakmanın mümkün, meşru ve hatta makbul olduğunu göstermektedir.¹ Bu da İslam çevre etiğinin en üst düzey ilkesi olsa gerektir.

¹ Burada şunu herhalde söylemeye bile gerek yoktur ki, çevrenin bu bağlamda belirttiğimiz tarzda kutsiyetinden bahsetmekle, onun bütünü ya da bir parçasını tanımlamak ya da ibadete layık görmek arasında en küçük bir ilinti dahi olamaz. Bu konudaki çok net Kur’an ayetlerinden biri şudur: “Gece ile gündüz, güneş ile ay Allah’ın varlığının belgelerindedir. Güneşe ve aya secde etmeyin; eğer Allah’a kulluk etmek istiyorsanız, bunları yaratana secde edin.” (Fussilet/41: 37)

SONUÇ:

İslam çevre etiğine ilişkin bu tasnif ve terminoloji denemesi, başlıkta belirtildiği gibi, dört temel kuram ve sekiz genel ilke olduğunu ortaya koymuştur. Bunlar elbette eleştirilmeye, geliştirilmeye, artırılmaya, eksiltilmeye ya da tamamen terk edilip unutulmaya açıktır. Kuramlar ve ilkeler metnin içinde alt başlık olarak gözüktü; ancak metni hazırlarken, her bir ilkeye ait ikişer tane de kategorik imperatif, toplam 16 kesin buyruk, ortaya çıktığını gördük. Bu buyruklara uyulduğunda çevre sorunlarının azalmasına katkıda bulunmuş olacağımız kanaatiyle ve bu yöndeki sadeleştirmenin de faydasına olan inancımızla, kuramlar, ilkeler ve buyrukları bir arada sıralayarak bitirmeyi yararlı görüyoruz. İslam çevre etiğine ait, 4 kuram, 8 ilke ve 16 buyruk şunlardır:

Yararlılık (Menfaat) Kuramı

Nimet İlkesi (Çevre nimettir)

Kirletme! (Buyruğu)

İsraf etme!

Ayet İlkesi (Çevre ayettir.)

Düşün!

Ders al!

Sorumluluk (Mesuliyet) Kuramı

Emanet İlkesi (Çevre bize emanettir.)

Hıyanet etme!

Koru!

Hilafet İlkesi (Biz yeryüzünün halifeleriyiz.)

İmar et!

İmtihanı kazan!

Erdemlilik (Fazilet) Kuramı

Merhamet İlkesi (Merhamet tüm canlıları kapsar.)

Zalim Olma!

Merhametli ol!

Muhabbet İlkesi (Muhabbet tüm varlığı kapsar.)

Sev!

İyilik et!

Bilgelik (Hikmet) Kuramı

Ubudiyet İlkesi (Her varlık abidtir.)

Abid olarak gör!

Takvada yarış!

Kutsiyet İlkesi (Her varlık kutsaldır.)

Mescit bil!

Kutsal say!